

علل تکرار آیات قرآن

گل‌نساء بشکار^۱

چکیده

هر قاری، در قرائت قرآن با تعدادی آیات و موضوعات تکراری مواجه می‌شود اما این تکرار نقصانی در بلاغت کلام وحی به شمار نمی‌رود. تکرار، از ابعاد مختلف قابل بررسی است؛ از جمله تأثیر موضوع تکرار شده بر مخاطب به ویژه در تعلیم و تربیت. خداوند سبحان به عنوان اولین معلم و مربی انسان در قرآن که کتابی تربیتی و انسان‌ساز است، از برترین شیوه استفاده کرده است. از همین رو مقاله حاضر عهده‌دار پاسخ‌گویی به این سوال است که علل تکرار آیات در قرآن کریم چیست؟ و در این راستا دیدگاه‌های قرآن‌پژوهان و مفسران در خصوص تکرار آیات قرآنی بررسی و دلایل و حکمت‌های کلی این مسأله طرح شده است. در این مقاله از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده و شیوه گردآوری داده‌ها نیز کتابخانه‌ای می‌باشد. بر اساس یافته‌های پژوهش این نتیجه حاصل شد که برخی از حکمت‌های تکرار آیات قرآن عبارتند از تذکر و یادآوری، پندپذیری و عبرت‌گیری و آگاه‌سازی، تأکید، تقریر، و ایجاد زمینه تدبیر. خداوند حکیم در جاهایی که لازم بوده، مطالب را بیش از یک بار به ما انسان‌های فراموش‌کار و غافل گوش‌زد کند، آیات را تکرار فرموده است. هدف این مقاله بررسی ابعاد مختلف تکرار آیات در قرآن و بیان علل مختلف آن و ارتباط این تکرارها با اعجاز و در نهایت بلاغت قرآن کریم می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: اعجاز آیه، بلاغت، تذکر، تکرارهای قرآن، قرآن.

^۱ طلبه سطح دو مدرسه علمیه حضرت فاطمه معصومه سلام‌الله‌علیها (ره‌نان).

در بررسی موضوع تکرار در قرآن، برخی معتقدند با وجود تکرار ظاهری در الفاظ و آیات، اصلاً تکراری در کار نیست و این موضوع، خود یکی از جنبه‌های اعجاز قرآن است؛ زیرا هر یک از آیات مکرر دارای مفهومی جداگانه و جدید است. علاوه بر این تکرار در آیات را مثل نوشیدن روزانه و مکرر آب، مایه حیات دانسته‌اند. آیات الهی و کلام وحی نیز به مثابه آب، موجب تداوم حیات طیبیه و حقیقی انسان است و مفهوم تکرار بر آن متصور نیست. خداوند متعال، در جاهایی که لازم بوده، مطالب را بیش از یک بار به ما انسان‌های فراموش‌کار و غافل گوش‌زد کند، آیات خود را تکرار فرموده است. قرآن کریم معجزه پیامبر ختمی مرتبت است، اعجاز کلامی و ظاهری آیات کلام الله نیز یکی از مراتب اعجاز آن به شمار می‌رود. بر این اساس اهمیت بررسی علل تکرار برخی از آیات در حوزه بلاغت قرآن کریم ضروری و اجتناب ناپذیر می‌باشد.

در خصوص این موضوع قرآن‌پژوهان و مفسران کتب و مقالات بسیاری به رشته تحریر درآورده‌اند، از جمله؛ عباس‌علی کامرانیان در کتابی با عنوان نکته‌های قرآنی درباره علت تکرار آیات قرآن، نکته‌های قرآنی را درباره علت تکرار آیات قرآن مطرح کرده است. در این راستا حکمت تکرار آیات و مفاهیم مختلف براساس آیات قرآن، روایات معصومین (ع) و نظر مفسران قرآن بررسی شده است. نخست به صورت مجمل و با استفاده از آراء صاحب‌نظران به بیان دلایل متقن علت تکرار آیات قرآن حکیم پرداخته شده و سپس به بررسی انواع و اقسام آیات تکراری و علت تکرار آن‌ها در یک سوره یا سوره‌های گوناگون اشاراتی شده است.

هم‌چنین علی مشتاق‌مهر و سید عبدالمجید حسینی‌زاده در مقاله حکمت تکرار آیات در قرآن مجید با جمع‌بندی آرا و دیدگاه‌های مختلف در این زمینه به اجمال به سؤالاتی در خصوص تکرار آیات قرآنی پاسخ داده‌اند. در این مقاله، دیدگاه‌های قرآن‌پژوهان و مفسران در خصوص وقوع امر تکرار آیات قرآنی در هر دو صورت لفظی و معنوی بررسی شده و بدین منظور، به طور مجمل دلایل و حکمت‌های کلی مسأله طرح و سپس دیدگاه‌های مربوط به یکایک آیات مکرر بیان گردیده است.

احمد رضا دردشتی نیز در مقاله‌ای با عنوان تنوع و تکرار در قرآن نقص یا معجزه؟! به این موضوع نگریسته است. او با بیان نظرات مختلف در باب بحث تکرار در قرآن خاطرنشان می‌کند که به باور برخی از قرآن‌پژوهان معاصر، یکی از جنبه‌های معجزه بودن قرآن کریم پراکندگی و غیرمنظم بودن و کشکول بودن آن است، در عین حالی که نه مطلب مهمی را فروگذار کرده و نه تضادی میان مطالب آن یافت می‌شود و با استفاده از همه ظرفیت‌های ادبی و روان‌شناختی در جلب نظر مخاطب و تفهیم او، اهداف خود را دنبال کرده است.

در میان آثار متأخرین نیز این مساله بررسی شده است. کتاب اسرار التکرار فی القرآن تألیف محمود بن حمزه الکرمانی پیرامون همین موضوع علوم قرآنی یعنی متشابه القرآن نوشته شده است. وی یکی از دانشمندان علوم قرآن در قرن ۶ هجری می‌باشد، در این کتاب موارد متشابه و همانند قرآن را که در سوره‌های مختلف تکرار شده با کمی اختلاف مورد بررسی قرار داده است. روش مولف چنین است که آیات تکراری را مورد بحث قرار داده با این تفاوت که برخی از آیات صددرصد تکراری است و بعضی دیگر با اندکی تفاوت تکراری هستند مانند کم و زیادی در لفظ، تقدیم و تاخیر و تبدیل در حروف و کلمات.

تفاوت و وجه تمایز این مقاله با سایر آثار موجود در خصوص تکرار در قرآن این است که نوشته حاضر منحصر به بحث چرایی و علت وجود تکرار در آیات قرآن پرداخته و دلایل آن را از جوانب مختلف مورد بررسی قرار داده است.

ضرورت پرداختن به این مهم از آن جهت است که تحلیل‌های متفاوتی در زمینه وجود تکرار در قرآن بیان شده است و بر اساس همین اظهارنظرها برخی آن را دلیل اعجاز قرآن شمرده و برخی نیز درست در نقطه مقابل گروه اول قرار گرفته و آن را دلیل ضعف دانسته و بشری بودن قرآن را از آن استنباط کرده‌اند پس لازم و ضروری است که تکرار در قرآن، چیستی و انواع آن و حکمت‌هایی که برای این تکرار وجود دارد، روشن گردد تا از حریم قرآن در مقابل این خدشه‌آفرینان دفاع شود.

موضوع تکرار آیات و الفاظ قرآن از این جهت حایز اهمیت است که در علوم بلاغی، تکرار را از جمله عوامل اطناب برشمرده و آن را نیز مُخِلّ به فصاحت دانسته‌اند؛ از این رو محققان درصدد بیان فواید تکرار در قرآن برآمده‌اند. در این نوشته سعی شده با نگاهی جامع به موضوع تکرار در

قرآن، فواید الفاظ و آیات مکرر قرآن یادآوری گردد و نیز آثار و فواید، حکمت‌ها و دلایل این موضوع برشمرده شوند.

۱- مفهوم شناسی

تکرار: در علم بلاغت «تکرار» از انواع «اطناب» به شمار آمده، یعنی زیادت لفظ بر معنا به انگیزه فایده‌های یا ادای معنایی با عبارتی بیش از حد متعارف. در نقطه مقابل، زیادت بدون فایده است که «تطویل یا حشو» نام دارد. تطویل یا حشو دو عیب کلام محسوب می‌شود و به دور از مراتب بلاغت است. پس در تکرار نیز وجود فایده شرط است و آلا به جای این که نشانه بلاغت کلام باشد، مخلّ بلاغت و نامطلوب است.^۱

بلاغت: در لغت، مصدر «ب - ل - غ» به معنای رسیدن است و بلاغت در سخن نیز به معنای رسیدن به هدف مورد نظر در گفتار است.^۲ گاه نیز بلاغت به ابلاغ به معنای رساندن تفسیر شده و بلاغت در سخن به رساندن معنا در بهترین ساختار زبانی به نحوی آشکار تعریف می‌شود.^۳ «بلاغت» در مفهوم اصطلاحی آن، گاه عنوان یک دانش از شاخه‌های علوم ادبی زبان عربی است و گاه بسان اصطلاح «بلیغ» در وصف گونه خاصی از سخن یا گوینده آن به کار می‌رود.^۴

اعجاز: اعجاز و معجزه از اصطلاحات کلامی و به معنای امری خارق العاده همراه با تحدی و سالم از معارضه است که خداوند آن را به دست پیامبرش پدید می‌آورد تا نشان راستی رسالت وی باشد.^۵

اعجاز قرآن: از مباحث مهم علوم قرآنی، کلام اسلامی و ادبیات عرب و از مبانی دین اسلام است که در آن ادعا می‌شود قرآن معجزه‌ای است که از خدا به محمد از طریق وحی رسیده‌است و دلایلی برای آن ذکر می‌شود. اعجاز از ریشه عجز و به معنی عاجز ساختن است، قرآن مخالفان

^۱ ساروی، تبیین علل تکرار آیاتی از قرآن کریم، ص ۱۸۹.

^۲ ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۱، ص ۳۰۱.

^۳ عسکری، الفروق اللغویه، ص ۳۰.

^۴ تفتازانی، مختصر المعانی، ص ۱۴.

^۵ راغب اصفهانی، مفردات، ص ۵۴۷.

را دعوت به آوردن ده و حتی یک سوره مشابه سوره‌های قرآن می‌کند (تحدی) و تأکید می‌کند که هرگز کسی نخواهد توانست این کار را انجام دهد.^۱

۲- تکرار در قرآن

باید توجه داشت قرآن مجید در مدت بیست و سه سال بر حسب موقعیت‌ها و حوادث و پیشامدهای مختلف نازل شده است. قرآن یک کتاب خشک قانونی و یا یک کتاب کلاسیک نیست که قوانین و مسائل علمی را بطور دسته بندی شده بیان نماید. قرآن کتاب ارشاد و تبلیغ و هدایت است و هدف آن این است که حقایق زندگی انسانی و دستورات لازم برای رسیدن به کمال انسانی را بیان کند و از راه نفوذ در روح‌ها و افکار مردم و موضع قوانین اجتماعی صحیح، جامعه‌ای به وجود آورد که کمال مادی و معنوی را دارا باشد. برای تأمین چنین هدفی، قرآن مجید درباره تمام موضوعات مورد لزوم سخن گفته است. قرآن تدریجاً و در حوادث مختلف و برای پاسخگویی به نیازهای گوناگون در طول ۲۳ سال نازل شده است. اما در مورد تکرار:

در قرآن به دو نوع تکرار برمی‌خوریم:

۱- تکرار پاره‌ای از تاریخ‌ها.

۲- تکرار پاره‌ای از آیاتی که بیان‌کننده «واقعیت خاصی» است.

در مورد داستان‌های تاریخی باید توجه کنید که هدف اساسی قرآن از ذکر تاریخ گذشتگان، توجه دادن مردم به قوانین مسلم زندگی است که بر زندگی انسان‌های پیشین حکومت داشته است.

قرآن می‌خواهد مردم را با این قوانین آشنا کند و آنها را توجه دهد که علل ترقی و پیشرفت و یا انحطاط جوامع و ملل گذشته چه بوده است؟ خودداری آنها از قبول دعوت پیامبران چه نتایج خطرناکی به بار آورده و رواج ظلم و ستم با آنها چه کرده و کدام عامل بود که آنها را به انقراض و سقوط کشانید و بالاخره نقاط ضعف و قوتشان چه بوده است؟

^۱ سیوطی، الاتقان، ج ۲، ص ۲۴۲.

است، تا عقیده توحید را در اذهان تثبیت کند، یا در سوره هود نیز دعوت به یکتاپرستی و عبادت خداوند یگانه از زبان پیامبران گذشته به ملت هایشان، چهار بار ذکر شده است.^۱

این تکرارها به خاطر آن است که قرآن یک کتاب تاریخی نیست که یک بار حادثه را کلاً بیان کرده و دیگر به سراغ آن نرود، بلکه یک کتاب تربیت و انسان سازی است و می دانیم در مسائل تربیتی گاه شرایط ایجاب می کند که یک حادثه را بارها و بارها یاد آور شوند، از زوایای مختلف به آن بنگرند و در جهات گوناگون نتیجه گیری کنند.^۲

۳- در مقام تربیت گاه لازم می شود روی یک مسئله مهم، بارها تکیه شود تا تأثیر عمیق در ذهن خواننده بگذارد و او را به سوی آن عناوین بیشتر سوق دهد؛ مثلاً در سوره قمر ذکر عذابی که کافران را در برمی گیرد، سه بار تکرار شده است،^۳ با این عبارت: "فکیف کان عذابی و نذر".^۴ این تکرار، هشدار است به کفار قریش و یادآوری سرنوشت کسانی است که پیامبران گذشته را تکذیب کردند.

۴- این تکرارها باید با تعبیرات جالب و دلنشین و گوناگون نیز صورت گیرد تا ملال خاطری حاصل نشود. تغییر دادن عبارت هایی که بیان کننده ایده مشخصی هستند، برای اجتناب از خستگی و جلب توجه مردم، در روان شناسی از اهمیت زیادی برخوردار است؛ مثلاً بخشی از ماجرای قوم لوط در پنج سوره از قرآن یعنی، «حجر، آیات ۵۹، ۶۰»، «هود، آیه ۸۱»، «ذاریات، آیات ۳۵، ۳۶»، «عنکبوت، آیه ۳۲» و «اعراف، آیه ۸۳»، با عبارات مختلف بیان شده است. همه آنها یک حقیقت را می خواهد بازگو کند: ما هرگز خشک و تر را با هم نمی سوزانیم؛ عدالت اجازه نمی دهد مؤمنان را گرفتار سرنوشت کافران کنیم و حتی اگر در میان میلیون ها نفر بی ایمان و مجرم، یک فرد با ایمان و پاک باشد نجاتش می دهیم، اما با تعبیرات مختلف.

۵- تکرار در پاره ای از حلقه های قصه برای بیان مسئله ای تازه یا شاهد آوردن برای مطلبی است که در آیات قبلی مطرح می باشد. از آن جا که ممکن است به یک حادثه از زوایای مختلف

^۱ مهدوی، قصه و نکات تربیتی در قرآن، ص ۲۷.

^۲ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۵، ص ۵۰۲.

^۳ مهدوی، قصه و نکات تربیتی در قرآن، ص ۲۸.

^۴ قمر: ۱۶.

نگاه کرد و در هر نگاه بُعدی از ابعاد آن را مشاهده نمود، در قرآن مجید حوادث به همین صورت مطرح و تکرار شده است.^۱

۸- نظر برخی اندیشمندان در خصوص تکرار آیات قرآن

ابن قتیبہ (متوفی: ۲۷۶ ه. ق) تکرار در اخبار و قصص را به خاطر آگاه کردن و انسان‌بیداری ها از خواب غفلت دانسته و در باب تکرار کلام و یا کلمه در قرآن، ای گفته است که «قرآن نزل بلسان القوم» یعنی قرآن مجید به زبان عربی و شیوه و سبک و روش عرب زبانان نازل شده و تکرار از روش آنها است. (مِنْ مَذَاهِبِهِمُ التَّكْرَارُ).^۲

زرکشی در البرهان گفته: «چه بسا به جهت تعظیم و بزرگداشت شأن و تذکر آیه، بیشتر ای دوبار نازل میشد، البته هنگامی که برای مرتبه دیگر موجبات آن پدید می‌آمد تا مبادا فراموش بشود.»^۳

سیوطی (متوفی: ۹۱۱)، تکرار را از محاسن دانسته و عبارت «إِنَّ الْكَلَامَ إِذَا تَكَرَّرَ تَقَرَّرَ» را در باب تکرار، بیان کرده و یکی از فواید تکرار را خوب جایگزین شدن کلام دانسته است و حکمت تمام اینها آن است که گاهی سببی پدیده می‌آمد - از قبیل سؤال یا حادثه - که مقتضی نزول آیهای بود، و حال آنکه پیش از آن آیه‌هایی که متضمن آن معنی باشد نازل شده؛ پس به پیغمبر اکرم (ص) عین همان آیه بار دیگر وحی میشد تا تذکری برای مسلمانها باشد و نیز یادآوری کند که آیه متضمن بیان حکم این قضیه هم هست.^۴

نظر حضرت امام خمینی (قدس سره) بر این است که بسم الله هر سوره‌های متعلق به خود آن سوره است و نقش بسم الله هر سوره با سوره‌های دیگر متفاوت و هر کدام تفسیر جداگانهای دارند و چه بسا این قاعده در دیگر آیات قرآن هم مطرح باشد. لذا میتوان گفت که در هر تکراری مقامی است.^۵

^۱ مهدوی، قصه و نکات تربیتی در قرآن، ص ۲۹.

^۲ ابن قتیبہ، تأویل مشکلات القرآن، ص ۲.

^۳ زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ص ۷۵.

^۴ سیوطی، الاتقان، ص ۷۵.

^۵ خمینی، تفسیر سوره حمد، ص ۳.

آیت الله جوادی آملی میفرماید: «تکرار در قرآن کریم از آن روست که قرآن، کتاب نور و هدایت است و در مقام هدایت، لازم است مطلب واحد، در هر مناسبت، با زبانی خاص ادا شود، تا ویژگی موعظه داشته باشد؛ بر خلاف کتب علمی که هر مطلب، تنها در یک جا بیان میشود و تکرار آن سودمند نیست. سرّ لزوم تکرار در کتاب هدایت آن است که، شیطان و نفس اماره که عامل ضلالت و عذابند و پیوسته به گمراه کردن آدمی مشغولاند، لذا تکرار ارشاد و هدایت نیز ضروری است.»^۱

تکرارهای قرآن، قاری متدبر را به کشف اغراض الهی از این تکرار فرا میخواند و شور تدبر را در او میآفریند؛ چنان که طبرسی در تفسیر آیه « وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِيَذَكَّرُوا » میگوید: یعنی ما ادله را تکرار کردیم... تا این فهم ایجاد گردد که در قرآن تفکر کنید تا حق را دریابید.^۲

نتیجه گیری

هر پیامبری برای اثبات پیامبری خود معجزه یا معجزاتی داشته است نوع معجزه یا معجزات هر پیامبری به شرایط دوران وی بستگی داشته است. دوران حضرت محمد (که بعد از وی را نیز شامل می شود) عصر علم و ادبیات بوده است. به این خاطر معجزه ایشان در زمینه علم و ادبیات بوده است. معجزه بودن قرآن نیز به این معنی است که کسی نمی تواند کتابی مانند آن بنویسد. این معنا از نظر قرآن شناسی مسلم است که هرگز اختلاف و تکرار بیهوده در بین آیات کریمه قرآن وجود ندارد. اگر از جانب غیر خدا بود قطعاً در آن اختلاف بسیاری بود ولی از آنجا که معجزه و از ناحیه اقدس الهی است، هیچگونه تعارض و اختلافی در آن راه ندارد بلکه هماهنگی و انسجام فوق العاده ای در سراسر آن به چشم می خورد.

بنابراین تکرار رد قرآن کاملاً حکیمانه بوده است چراکه همانطور که بیان شد در تکرار، وجود فایده شرط است و آلا به جای این که نشانه بلاغت کلام باشد، مخلّ بلاغت بوده و نامطلوب است. یکی از راه هایی که قرآن کریم در پیام رسانی خود از آن استفاده کرده، تکرار یک کلمه یا جمله یا یک آیه کامل است. بدون تردید این کار تحصیل

^۱ جوادی آملی، تسنیم تفسیر قرآن کریم، ج ۱، ص ۵۱.

^۲ طبرسی، مجمع البیان، ج ۶، ص ۶۴۳.

حاصل و خالی از فایده نیست. بلکه آثار و فوایدی دارد و از محسنات سخن به شمار می‌رود. آیات الهی و کلام وحی به مثابه آب، نیاز واقعی انسان برای تداوم حیات طیبه و حقیقی اوست و مفهوم تکرار برآن متصور نیست. خداوند حکیم در جاهایی که لازم بوده، مطالب را بیش از یک بار به ما انسان‌های فراموش‌کار و غافل گوش‌زد کند، آیات را تکرار فرموده است.

برخی از حکمت‌های تکرار آیات قرآن که توسط قرآن‌پژوهان احصاء شده، عبارتند از: «تذکر و یادآوری، پندپذیری و عبرت‌گیری و آگاه‌سازی، تأکید، تقریر، تعظیم و تهویل، وعید و تهدید، تعدد متعلق، طولانی شدن سخن و بیم فراموشی، مقبولیت کلام، دفع توهم در عبارت، فهم ابعاد مختلف موضوع، تعجب، مدح، مبالغه در مذمت، استبعاد و ایجاد زمینه تدبیر.»

لازم به ذکر است حکمت‌های بیان شده گاه ویژه الفاظ و عبارات و گاه مختص معانی و مفاهیم و گاه نیز مشترک میان آن دو باشد. همچنین گاه تکرار در یک آیه، با علت‌هایی گوناگون تبیین می‌شود و گاه یک علت، ویژه و نوع خاصی از تکرار است.

منابع

* قرآن کریم: ترجمه سیدعلی موسوی گرمارودی.

۱. جعفری، یعقوب، **سیری در علوم قرآن**، تهران: اسوه، ۱۳۸۲ ه، ش.
۲. جوادی آملی، عبدالله، **تسنیم تفسیر قرآن کریم**، قم: اسرا، ۱۳۸۴ ه، ش.
۳. زرکشی، بدرالدین محمد، **البرهان فی علوم القرآن**، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دار معرفه، ۱۴۱۵ ه، ق.
۴. ساروی، پریچه، «تبیین علل تکرار آیاتی از قرآن کریم»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، زمستان ۱۳۷۹ ه، ش.
۵. سیوطی، جلال‌الدین، **الاتقان**، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۷ ه، ق.

۶. طبرسی، امین‌الاسلام ابو علی فضل بن حسن، **مجمع البیان**، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۰۸ هـ، ق.
۷. قرائتی، محسن، **قرآن و تبلیغ**، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۸ هـ، ش.
۸. قنادی، صالح، **قرآن شناسی**، تهران: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۶ هـ، ش.
۹. کامرانیان، عباسعلی، **نکته‌های قرآنی درباره علت تکرار آیات قرآن**، تهران: نور قرآن و اهل بیت، ۱۳۹۴ هـ، ش.
۱۰. محدثی، جواد، **هنر در قلمرو مکتب**، تهران: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۶ هـ، ش.
۱۱. مشتاق مهر، علی و حسینی‌زاده، سید عبدالمجید، «**حکمت تکرار آیات در قرآن مجید**»، دوفصلنامه تفسیر پژوهشی، بهار و تابستان ۱۳۹۵ هـ، ش.
۱۲. مکارم شیرازی، ناصر و سبحانی، جعفر، **پاسخ به پرسش‌های مذهبی**، قم: مدرسه الامام علی بن ابی‌طالب علیه السلام، ۱۳۸۱ هـ، ش.
۱۳. مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از نویسندگان، **تفسیر نمونه**، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۹۲ هـ، ش.
۱۴. موسوی خمینی، سید روح الله، **تفسیر سوره حمد**، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۴ هـ، ش.
۱۵. مهدوی، سید سعید، **قصه و نکات تربیتی در قرآن**، قم: مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۸۶ هـ، ش.